

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ

Дослідження родової князівської геральдики Волині XIV–XVIII ст.

Рец. на кн.: Однороженко Олег. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVII ст. — Харків, 2008. — 179 с.

Серед не дуже численних публікацій з української геральдики особно стоять праці, де досліджено комплекси геральдичних знаків, які представляють собою герби відомих в Україні родин, зокрема князів. Такий стан речей зумовлений низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. Головними серед них слід визнати не зовсім задовільний загальний стан геральдичних досліджень на даному етапі, хоча саме на початок 90-х років припадає науковий та суспільний інтерес до цієї спеціальної історичної дисципліни. Викликаний він був тим, що на місцевому рівні почала відроджуватися прадавня, але, з певних на то причин, призабута традиція створення геральдичних знаків для використання міських та сільських громад, а також внесення до печаток міст та сіл їх геральдичних символів, як то передбачав закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (за наявності таких знаків та при прийнятті відповідних юридичних актів й бажання місцевих громад).

Цей процес включав у себе пошук в історичних джерелах періоду XIV–XX ст., в яких у той чи інший спосіб зафіксовано герби українських населених пунктів. Серед таких джерел — відбитки печаток із зображенням гербів, присутні на різного функціонального призначення документах, а також гербові зображення на архітектурних пам'ятках. Відразу слід наголосити на тому, що вітчизняна геральдика напряду пов'язана з численними суспільними та державотворчими процесами, які відбувалися на українських землях як складових різного роду державних об'єднань.

Олег Однорожено зовсім не випадково обрав за об'єкт дослідження князівську геральдику Волині середини XIV–XVII ст. Ця тема досі не стала предметом комплексного вивчення, перш за все, через свою складну історичну долю — розпорошеність геральдичного матеріалу по різних архівосховищах, які нині знаходяться у різних державах.

У добу пізнього середньовіччя Волинська земля, як відомо з джерел, відігравала провідну роль у політичному житті українських земель. Саме на її теренах за часів короля Юрія I та його наступників впродовж XIV–XV ст. були розташовані столичні міста Королівства Руського, мається на увазі — Володимир, а також Луцьк, у часи правління Любарта Гедиміновича та Свидригайла Ольгердовича. Після смерті Свидригайла та ліквідації окремого Великого князівства (1452 р.) значна за обсягом територія Волині

все ж продовжувала являти собою державно-політичний центр, до якого тяжіли й інші руські землі: Галичина та Підляшшя (XIV ст.), у XV ст. — Поділля, Полісся та Київська земля. Після Литовської землі Волинь виступала другим за значенням регіоном і головною землею Русі у складі Великого князівства Литовського.

Саме така виняткова роль Волині у період XV–XVI ст. значною мірою зумовила наявність у її межах великої кількості різних князівств. Ще за князювання Свидригайла та пізніше центральна влада надто щедро опікувала старі та новоозначені княжі роди, що проявили себе, забезпечували їм всіляку підтримку в плані діяльності, винагороджували за вірність князівській династії, які встали на бік Свидригайла у період гострого політичного конфлікту у 30-і рр. XV ст.

Після ліквідації великих князівств представники місцевої династії перебрали на себе роль головних суб'єктів у державно-політичному житті всієї Русі.

Автор рецензованої праці цілком логічно, враховуючи історичні зміни в долі вказаних українських теренів, почав своє дослідження саме з означення і докладного розгляду у вступі змін у територіальній належності до Волині різних княжих володінь. Адже без усвідомлення, які саме терени перебували у складі Волині, досить важко, якщо й взагалі можливо, визначити статус княжих родів і їх окремих представників у політичному житті краю, дослідити правовий аспект отримання ними родових гербів, що стали визначальними атрибутами в системі княжої символіки, поширеної у ті часи.

Князівські землі за своїм статусом являли собою державні утворення з обмеженим суверенітетом. Це не було якимось винятком за доби середньовіччя, а швидше загальним правилом. Власне суверенними державами залишалися тоді тільки імперські державні утворення на кшталт Візантії — Імперії ромеїв та Священної Римської імперії.

Обов'язковим для князів стало складення ними присяги на вірність великому князеві та беззастережне зобов'язання допомагати йому збройними силами під час воєнних конфліктів. Однак у багатьох інших питаннях внутрішнього життя своїх земель, зокрема ведення господарства, вони виступали як суверенні господарі. Тож їх володіння набували статусу екстериторіальності і не підлягали підпорядкуванню місцевій господарській адміністрації. Самі князівства у складі великих державних об'єднань мали окремо існуючі державно-адміністративні та військові структури, з відповідним васалітетом і субвасалітетом, з традиціями відбування служби та податковою системою. За князями-володарями залишалися права здійснювати уставодавчі функції та судову владу. Треба відмітити, що князі

у зовнішніх зносинах тривалий час користувалися певною свободою дій. І тільки після Віленського привілею 1492 р. їх було позбавлено такого права.

Закономірним є те, що центральна влада у різний спосіб провадила політику, що мала на меті обмежити суверенну владу князів на підлеглих їм територіях. Однак, як досить переконливо доводить автор, певна нівеляція особливого юридичного статусу князівств врешті-решт у наступних поколіннях (маються на увазі «динини» і «выслуги») призводила до того, що за своїми розмірами колишні княжі уділи нарощувалися територіально і здобували міць. Тому князі широко користувалися геральдичними знаками своїх предків, доводячи цим особливість свого становища.

Спалах князівської могутності, попри те, що централізована влада чинила все від неї залежне, спрямоване на обмеження суверенітету князів Волині, припадає саме, як зазначали вчені, на другу половину XV ст. Навіть, такий широковідомий акт як Люблінська Унія визначив за князівськими династіями Волині особливий юридичний статус, який прямо вступав у протиріччя з правом коронним, тобто «без огляду на артикул коронного статуту, що стосувався князів».

Надалі ми спостерігаємо, що на початку XVII ст. і, навіть, у XVIII ст. князівства сприймаються у документах як окремі територіальні утворення, з власною системою управління і адміністрацією. У XVIII ст. навіть при згасанні численних княжих династій їхні володіння зберігають статус князівств. Це бачимо на прикладі княжих родів Корецьких, Заславських, Любо-рецьких та інших.

Завжди зовнішнім атрибутом державного статусу князівств виступали князівські герби та печатки, що містили на своєму полі зображення гербів або їх головних елементів. За типологією княжі герби варто віднести до територіальної (у розумінні державної) геральдики. Адже ці знаки репрезентували якесь конкретне територіальне утворення як територіальну цілісність на чолі з власним керманичем — князем. Тобто спостерігається тут досить виразно тенденція, коли від самого початку роду герби правлячих династій набувають рис державно-династичних, а згодом (що теж стає більше правилом, ніж винятком) переростають у державні чи земельні герби відповідних територій. Це яскраво проявилось у долі геральдики династій Романовичів, литовсько-руської династії Гедиміновичів, польської династії Пястів, коли їх герби виконували роль репрезентантів державних утворень (Руського Королівства, Великого князівства Литовського, Корони Польської), а також цілих земель-воєводств (Руського, Волинського, Краківського). Менші за обсягом державно-політичні території у свою чергу користувалися атрибутикою своїх князівств.

У книзі автор наводить чимало прикладів того, як укорінилися княжі герби на печатках і гербах князівств, представляючи у вигляді малюнків (прорисовок) цілі комплекси відповідної атрибутики. З тексту книги видно, наскільки автор зумів правильно підійти до висвітлення своєї теми та використав при цьому великий обсяг відповідної літератури і, що важливо, історичних джерел. Однак тут варто зробити відповідні зауваження щодо докладності висвітлення джерельної бази. Замість того, щоб у тексті розкрити багатство фондів використаних архівів (с. 7–9), автор чомусь всю інформацію про відповідні джерельні комплекси подав у виносках-посиланнях, зовсім не коментуючи їх. Відтак, читач не має змоги відразу, користуючись джерельним аналізом матеріалу, скласти уявлення щодо його інформативного представництва. Відсутність характеристики документів за кадастром (їх розподілом) призводить до того, що тільки після ознайомлення з подальшим текстом ми можемо говорити про надзвичайну цінність введених до наукового обігу різних за своїм утилітарним призначенням джерел. Структура даної праці, що складається з 3-х розділів (у автора чомусь їх названо підрозділами), цілком логічно вибудована, добре продумана й повністю відповідає меті даної роботи. Без перебільшення можна твердити, що О. Однороженко вперше у вітчизняній родовій геральдиці здійснив вдалу спробу показати всю розмаїтість зображень на князівських гербах, що склали досить оригінальний символіко-зображальний ряд.

Оскільки геральдика являє собою особливий різновид зображальних джерел, О. Однороженко поетапно досліджує герби кожної князівської родини, залучаючи при цьому до свого дослідження не тільки відомі печатки із зображенням основних фігур з гербового поля, а й зображення гербів на князівських портретах. Тобто тут ми бачимо досить влучне і цілком логічне використання інших носіїв геральдичної інформації. Саме внаслідок всебічного використання різних джерел стало можливим уточнити колірні складові в різних гербах, пояснити зміну кольорової гами або особливості її передачі у різні часи.

Автор починає виклад основного матеріалу з дослідження геральдики нащадків князя Данила з Острога. Вже гербовники XVI ст. фіксують зображення герба Острозьких, виділяючи його серед інших руських гербів. Родовій геральдиці князів Острозьких, так би мовити, пощастило, оскільки вона незмінно присутня в речпосполитських гербовниках, в окремих історичних творах. А з другої половини XIX ст. герб Острозьких знаходить відображення в наукових студіях з геральдики. У наш час йому навіть присвячено низку окремих розвідок. Однак автору, дякуючи його науковій роботі з різними видами джерел, вдалося встановити, що історія герба найпотужнішого роду пізньосередньовічної Русі має свої особливості, і герб

князів Острозьких мав зовсім інший вигляд, ніж той, яким оперують дослідники. Найдавніші пам'ятки, які використовували дослідники, містили зображення герба з різних стародруків та гербовників другої половини XVI ст. Відтак, першим носієм князівського герба у науковців виступав князь Василь-Костянтин Костянтинович. Саме з його іменем пов'язувалося виникнення знаку. Автор зазначає, що насправді герб Острозьких пройшов більш, ніж двохсотлітню еволюцію, що не мала нічого спільного з польським впливом і гербами Огончик і Леліва. Дослідник переконливо довів, що герб Острозьких сягає корінням XIV ст. Так, на печатці Данила Васильовича з Острога від 1366 р. виявлено геральдичне зображення княжого родового знаку у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців, що розміщені рогами дотолу над восьмипроменевою зіркою. Далі в книзі автор подає докладну історію про ті відозміни, які ним помічені при розгляді численних відбитків з печаток, якими користувалися представники роду Острозьких. Взагалі однією з характерних рис автора книги є доскіпливість в ідентифікуванні як гербів, так і їх окремих деталей. Це дало змогу досліднику в кожному окремому випадку чітко обґрунтувати свої висновки, посилаючись при цьому на численні зарубіжні та вітчизняні джерела.

Досліджуючи сюжети з герба молодшої гілки княжого роду Острозьких князів Заславських (вів родовід від молодшого сина Василя Федоровича князя Острозького — Юрія), автор, послуговуючись виявленими ним геральдичними матеріалами, переконливо доводить особність досліджуваного герба. Цікаво відзначити, що ряд супутніх основному зображенню (центральної фігури) елементів подано одночасно з оповіддю про історію роду. Не обійдено в книзі й питання, що досі в науковій літературі викликають дискусії. Це, зокрема, стосується генеалогії князів Четвертинських, а також їх родової геральдики. Свого часу вчені виводили родовід Четвертинських від турівських князів. Пізніше, на основі віднайдених монастирських синодиків, була запропонована версія про їх походження від — князя Данила Васильовича з Острога. Не менш заплутаною виявилася й історія походження та еволюції геральдики роду. Найдавніша пам'ятка геральдичної спадщини цих князів датується 1387–1388 рр. Саме там вміщено прориси гербів і печаток князя Олександра Четвертні. Зображення — два перехрещені півкола — за своїм зовнішнім виглядом та розміщенням елементів має найближчі паралелі в найдавніших геральдичних пам'ятках князів Острозьких, родові герби яких також мали в своїй основі зображення двох півкіл, щоправда із дещо іншим розміщенням та додатковими елементами. З великою часткою вірогідності це дозволяє стверджувати, що Четвертня був одним з молодших синів князя Данила Васильовича, і саме він фігурує серед інших князів Острозьких у монастирських синодниках під

іменем Олександра-Олексія. Наступні відомості про геральдичні пам'ятки князів Четвертинських сягають вже останньої чверті XV ст. Автор на основі виявлених матеріалів пояснює ті видозміни, що сталися в гербі роду, який почав розгалужуватися на окремі лінії. Доволі переконливо аналізуючи наявну геральдичну інформацію, дослідник залучає до своєї праці відомості з сфрагістичних джерел і показує в який спосіб та чому відбулися досить суттєві видозміни в гербах та на печатках представників роду з окремих його ліній. З дослідження добре видно, що спонукало і врешті призвело до появи в гербах додаткових деталей, що, зрештою, викристалізувались у повний знак і на XVII ст. перетворилися у досить представницький герб із зображенням святого Юрія.

Представникам княжого роду Головнів-Острожецьких теж належав цікавий за основною фігурою герб. Оскільки походження першого представника роду досі залишається дискусійним, то саме геральдичний матеріал допоміг О. Однороженку з'ясувати окремі деталі щодо родинних зв'язків цих князів. Ведучи свою оповідь від XIV ст., автор на основі геральдичних та сфрагістичних пам'яток з'ясував історію видозмін гербових зображень родового герба Головнів-Острожецьких майже до середини XVII ст.

Другий розділ книги присвячено геральдиці князів Несвітських та їх нащадків. Його озаглавлено «Тут ест луна, ту крести». Починає своє дослідження автор з того, що наголошує: походження князів Несвітських і Збарзьких та їх відгалужень — князів Колоденських, Вишневецьких, Порицьких, Воронецьких та Тристенських — є чи не найполемічнішим питанням руської генеалогії доби середньовіччя. Воно викликало цілу генеалогічну «війну» в польській історіографії першій половині XX ст. Автор ретельно розглянув всі наявні генеалогічні розвідки, порівняв та проаналізував їх інформацію та висновки і, користуючись численними джерелами та геральдичним матеріалом, довів, що походження основної фігури гербового зображення великої та розгалуженої родини (зображення хреста або стріли з подвійним розгалуженням здолу) проглядається у кожній з гілок роду. Наведений у книзі геральдичний матеріал (численні зображення геральдичних та сфрагістичних пам'яток) переконливо засвідчує про геральдичну схожість знаків різних гілок роду, як і їх кровне споріднення. Поява на знаках гербів окремих деталей чи фігур, зокрема шестипроменевої зірки, пояснюється долученням до роду князів інших, вельми представницьких, родин і сягає середини XVIII ст.

Геральдиці князів литовського походження присвячено третій розділ книги, названий «Рицар, смелостью упойонный». Оскільки в генеалогічних дослідженнях відсутній чіткий висновок щодо походження роду князів

Сангушків, О. Однороженко взявся за досить складну справу — з'ясувати та деталізувати наочно, через геральдично-сфрагістичний матеріал, тяглість гербів та зображень на печатках до одного першопочатку. Відтак, він наводить численні приклади (прорисунки печаток), що належали різним представникам роду впродовж XIV–XVIII ст. і, ретельно досліджуючи кожну з них, доходить висновку щодо певних видозмін в них власного династичного герба Гедиміновичів — Погоні (рицар на коні, що тримає у правиці меч). Надзвичайно цікавими видаються трактування основного сюжету — озброєний рицар — в кількох видозмінах герба XV ст., коли рицар має вигляд озброєного воїна з мечем у правиці та списом у лівій руці, яким влучає звіра. Ще одна фігура присутня на печатці 1433 р. Дмитра-Сангушка Федоровича князя Луцького, Кошерського і Ратненського — дерево, подане в полі печатки ліворуч, поряд з основною фігурою.

Подібний сюжет присутній і на всіх наступних печатках нащадків князя Сангушка впродовж XV — першої третини XVI ст. Хоча не всі деталі зображення співпадають (поява у руці щита замість меча — 1517 р., воїн вражає змія списом — 1487 р.), однак наявність озброєного воїна — рицаря з Погоні — дозволяє твердити, що всі наступні гілки роду Сангушків все ж дотримувалися в своїх геральдичних знаках і печатках традиції.

Не менш цікавими в книзі виглядають дослідження гербової спадщини князів Чорторійських, Корецьких, Ружинських, Буремльських і Курцевичів, а також Гольшанських. В кожному окремому випадку автор розглядає еволюцію гербів у наступних поколіннях і робить це досить майстерно, оскільки наведений сфрагістично-геральдичний матеріал, якого подано чимало в тексті у вигляді ілюстрацій, наочно підтверджує висновки дослідника.

Рецензована книга, присвячена князівській геральдиці Волині XIV–XVIII ст., видається нам вдалою спробою показати на основі геральдики та сфрагістичного матеріалу основні сюжетні лінії геральдики княжих родів, які правили чималими теренами української землі. Не виключаємо того, що дослідники генеалогії можуть зробити авторові закид відносно певної спорідненості представників окремих родів. Адже без наявності генеалогічних таблиць досить важко розібратися в питаннях щодо ступеня спорідненості певних осіб княжих родів, що мали по кілька відгалужень. Однак це, безперечно, стоїть на часі, оскільки українська геральдика тісно пов'язана з генеалогією, ще тільки набирає відповідних обертів і має сказати своє слово у справі правонаступництва у кожному з родів. У перспективі є також дослідження геральдичних знаків на зображальних пам'ятках — портретах. Саме на них можна віднайти цікаві зразки повних окремих гербів у відповідних картушах, вживаних на той час, а також встановити кольорову гаму поля і фігур.

Вважаємо, що ця праця знайде свого читача, оскільки дослідники вказаних періодів історії середньовіччя майже не використовують взірці гербів у своїх студіях. На останок хочу висловити жаль з приводу того, що в книзі не подано систематизований архівний матеріал, що значно б полегшало подальші пошуки наступникам О. Однороженка. Автор не завжди в кінці розділів робить відповідні висновки. Адже так і напрошуються питання: чи була дана князівська геральдика автохтонною, відмінною від європейської, які саме особливості спостерігаємо ми в період її формування та еволюції зображального ряду. Однак ця робота ще чекає свого продовження, навіть з огляду на те, що в комплексі українська князівська геральдика так ще і не досліджена належним чином. Сподіваємося, що дослідження з генеалогії та геральдики значно доповнить вже відомий матеріал і послужать справі розвою геральдичних студій взагалі.